

KUR'AN-I KERİM'DE TARİHSEL BİR GÖNDERME (İNSANIN MAYMUNLAŞMASI YA DA KİMLİK KAYBI) A HISTORICAL CONVEYANCE IN THE QUR'ÂN (SIMIANIZED HUMAN BEING OR IDENTITY LOSS)

MUHAMMED FATİH KESLER
PROF. DR.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART Ü. İLAHİYAT FAK.

ÖZ

İnançları, kutsal değerleri ve davranışlarındaki ahlaki nitelikleri, insanın kimliğini oluşturan temel unsurlardır. Kur'an'ın ifadesiyle bütün bunlar iman ve salih amel olgularına dayanmaktadır. İnsan, ilahi bir hibe olarak kendisine verilen bu fitri nitelikleri geliştirerek kimliğini mükemmelleştirebilir. Kur'an-ı Kerim, bazı ayetlerde Hz. Adem ve onun neslinden gelenlerin hatalı davranışlarına, ayrıca insanı, kemâle giden yoldan saptıran bazı durumlara işaret etmektedir. Bunun yanı sıra O, eski kavimlerin helakini anlatan örnekler çerçevesinde, tarih boyunca yaşanmış ibretlik olayları konu edinerek insanın sahip olduğu faziletlerin kaybedilmesi gibi olumsuz sonuçlara da değinmektedir. Bu bağlamda; bozgunculuk yapmak, cinsel sapkınlık, haksız yere cana kıymak, yalan söylemek, gıybet etmek, kibirli olmak, zulmetmek, gösteriş yapmak, nankörlük etmek, sabırsızlık göstermek, açgözlü olmak ve dünyevileşmek gibi hususlar söz konusu faziletleri değersizleştiren etkenlerin başında gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'in bu konuda anlattığı en tipik örneklerden birisi de; İsrailoğulları'nın, kendi kitaplarındaki temel unsurlardan biri olarak kabul edilen "cumartesi günü çalışma yasağına" karşı hümratsızlık etmeleri ve bunun sonucunda ilahî irade tarafından maymun suretine büründürülerek çok ağır bir cezaya çarptırılmalarıdır. Bu örnek, ilahî emirleri ihlal edenlerin azgınlıklarına bir karşılık olarak onların suretlerinin maymuna çevrilmesini ihtiva etmektedir. Diğer taraftan bazı neşriyatta resimleri yer alan yarı insan - yarı maymun varlıklar, esasen, Kur'an'ın on dört asır önce haber verdiği mezkûr bilgiyi doğrulayan ve onun mucizevi yönüne şahitlik eden harika birer delil konumundadırlar.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, İnsanın Mükemmel Kıvamda Yaratılması, Kimlik Kaybı, Maymunlaştırma hadisesi, Nimetlerin kaybedilmesi.

ABSTRACT

His beliefs, sacred values and moral qualities of his behaviors are the main elements that constitute the identity of the person. By expression of the Qur'an, all these are based on the faith and good deeds. Human beings can perfect his identity by developing this innate qualities given to him as a divine grant. The Qur'an refers incorrect behaviors of Prophet Adam and his descendants, and some cases that demotivate people from the road of perfection. Furthermore, the Qur'an describes the destruction of the ancient tribes through exemplary events occurred throughout history. In this context, particularly making mischief, sexual perversion, killing unjustly, lying, backbiting, being arrogant, persecution, flaunt, ingratitude, impatience, being greedy and worldliness are major factors which trivialize mentioned virtues. In this regard, one of the most typical examples which was told in the Holy Qur'an is that Israelites had desecration against "the work prohibition on Saturday" which is considered one of the main factors in their book and consequently they were punished hard by Divine Will by being transformed their faces to monkey faces. This example contains the transfer of faces of those who violate divine orders to monkey faces as a response to their arrogance. On the other hand, half man and half ape beings whose pictures are located in some publications are great evidences which confirms the mentioned information that the Qur'an gave fourteen centuries ago and witnessed to its miraculous way.

Keywords: The Holy Qur'an, Creation of human in perfect consistency, loss of identity, the incident of simianizing, loss of felicitities.

Giriş

Kutsal değerler karşısında hayatı boyunca takındığı tavırlar, edindiği kabuller, bunlara paralel olarak icra ettiği fiiller ve bunların neticesi olan ahlaki özellikler insanın kimlik kodlarını oluşturan unsurlardır. Bütün bunlar da iman ve salih amel olgularına dayanır. Böyle bir kimliğe sahip olmak aslında zor değildir. Bunun yolu; insanın yaratılış kıvamında kendisine ezelde bahşedilen, iyiyi ve kötüyü diğer bir deyişle hak ve batılı ayırt etme hususundaki hazır bulunmuşluğu fark etmesidir. Zaten bu büyük nimet, ilâhî bir hibe olarak kendisine sunulmuştur. İlerleyen süreçte insanın edindiği bu kimliğin kemliyeti esasen dile getirdiğimiz bu özelliklerin muhafaza edilmesiyle mümkün olabilmektedir.¹ Bu da beşer gücünü aşan bir husus değildir. Nitekim ona, gücünün üzerinde bir sorumluluğun verilmeyeceği de ilahî bir garantiyle teyit edilmiştir.² Diğer taraftan şeytanın ve nefsin saptırıcı kışkırtmalarına karşın, insana, sınırlı da olsa bir iradenin bahşedildiğini unutmamalıyız.³ Dolayısıyla gelinen bu noktada insanın mükemmel bir varlık olabilmesi ve bu konumunu devam ettirebilmesi için kendisine pek çok yol kolaylaştırılmıştır.⁴ Öyleyse insana, hem başlangıçta cennette hem de takip eden süreçteki dünya hayatında önceki kazanımlarını kaybettiren ve asıl önemlisi onun kimliğini zedeleyen hatta onu özüne yabancılaştıran illet ya da illetler nelerdir? İşte biz, bu çalışmada Kur’andaki

¹ “Gerçekten biz insanı en güzel bir biçimde yarattık. Sonra da onu aşağılık bir varlık hâline getirdik. Elbette iman edip güzel işler yapanları bundan istisna ettik. Tabii ki onlar için bitip tükenmeyen nimetler vardır.” Tîn, 95/5, 6.

² “Allah, bir insana sadece üstesinden gelebileceği sorumlulukları yükler.” Bakara, 2/286.

³ “...Allah dileyen kulunu sapıklıkta bırakır, dileyen kulunu da hidayet yoluna iletir...” Fâtır, 35/8.

⁴ “...Allah, insana yanlış olanları ve bunlardan korunmanın yollarını bildirdi.” Şems, 91/8.

tarihsel bir göndermeden yola çıkarak asırlar önce maymunlaştırılan bir grup insanın kimlik kaybını ve bunun diğer uzantılarını ders alınması gereken ibretlik bir vakıa olarak incelemek istiyoruz. Bu çerçevede aynı olayın günümüzdeki yansımalarına ve irtibatlı olduğu diğer konulara da kısaca temas edeceğiz. Araştırmada genel olarak İslamî literatürde revaç bulan klasik kaynaklardan faydalanacağız. Nihai olarak kendi bakış açımızla konuyu sonuçlandıracağız.

I. İlk İnsan ve Cennetteki Yaşantısı

Kur'an-ı Kerim'de en güzel kıvamda yaratıldığı belirtilen insanın ilerleyen süreçte birtakım beşerî zaafı sebebiyle yanlışlar yapabileceği, bunun sonucunda mevhibe faziletlerinden bazılarını kaybedebileceği ifade edilmiştir. Geçmiş peygamberlerin hayat hikâyeleri anlatılırken onların ümmetlerinin yaptıkları hatalar sonucunda başlarına gelen türlü olumsuzluklar birer ibret vesikası olarak sunulmaktadır. Bu olayların tarihi arka planları, kimliklerine ve kişiliklerine önem vermeyen nice zümrelerin kaçınılmaz acı sonlarını konu edinmektedir. Tarih boyunca yaşanmış söz konusu ibretlik olayları ele alan ayetlerin tamamı insanın sahip olduğu faziletlerin kaybedilmesini beyan etmektedir. Nihayet bu durum mezkur faziletlerin kaybedilmelerini engelleyen birer zırh mesabesine ulaşmıştır. Belki de bundan dolaydır ki yaratılışındaki mükemmel kıvamın varlığına rağmen insan hakkında Kur'an'daki övücü az sayıdaki ayete karşın diğer pek çok ayet onun icra edebileceği muhtemel hataları konu edinmektedir. Bozgunculuk yapmak,⁵ zina etmek,⁶ cinayet işlemek,⁷ yalan söylemek,⁸ gıybet etmek,⁹ kibirlenmek,¹⁰ zulmetmek,¹¹ cahilce davranmak,¹² haset etmek,¹³ if-

⁵ "Yeryüzünü yaşamak için uygun bir mekân yapmamızdan sonra orada bozgunculuk etmeyiniz..." A'râf, 7/56.

⁶ "İman edenler arasında zinanın yayılmasını isteyenlere dünyada da ahirette de şiddetli bir azap vardır..." Nûr, 24/19.

⁷ "Kim bir mümini kasten öldürürse içerisinde ebediyen kalacağı cehennemi boylayacaktır. Böyle bir insana Allah hem gazap eder hem de onu lanetler. Ayrıca bu insana cehennemde büyük bir azap edilecektir." Nisâ, 3/93.

⁸ "Kalplerinde münafiklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır." Bakara, 2/10.

⁹ "Ey iman edenler! ...birbirinizi arkasından çekiştirmeyin, gıybet etmeyin..." Hucurât, 49/12.

¹⁰ "Yeryüzünde kibirlenerek yürüme çünkü sen kesinlikle ne yeri yarabilirsin ne de dağların yüksekliğine ulaşabilirsin." İsrâ, 17/37.

¹¹ "...Gerçekten insan çok zalimdir..." Ahzâb, 33/72.

¹² "Biz sorumluluğu / kulluk vazifesini göklere, yeryüzüne ve dağlara vermek istedik de onlar korktular ve bunu kabul etmediler. Fakat bu görevi insan kabul etti (sonradan da sözünde durmadı) bu sebeple o gerçekten çok zalim ve çok cahildir." Ahzâb, 33/72.

¹³ "Allah'ın üstün kıldıklarını kıskanmayın..." Nisâ, 4/32.

tira atmak,¹⁴ iyiliği başa kakmak,¹⁵ israf etmek,¹⁶ cimri olmak,¹⁷ gösteriş yapmak,¹⁸ önyargılı olmak,¹⁹ nankörlük etmek,²⁰ sabırsızlık göstermek,²¹ aceleci davranmak,²² açgözlü olmak / dünyevileşmek²³ gibi hususlar bunların başında gelmektedir. Öyle ki söz konusu hususların her biri insanın doğuştan getirdiği ve ilerleyen süreçte tekâmül ettirdiği pek çok itikadî ve ahlakî prensibin yozlaşmasına, dolayısıyla kimlik kaybına sebep olabilecek saikler olarak tanıtılmakta ve bunların tahripkâr etkilerine dikkat çekilmektedir. Bu ilâhî tedbir, aynı zamanda şımarıklığa ve azgınlığa temayülü olan insanın geçmişten ders almasını ve tarihin bir kez daha kendi aleyhine tekrerrür etmesine engel olmayı hedeflemektedir.

İlk peygamber ve ilk insan olan Hz. Âdem'in başlangıçta cennetteki yaşantısı, kemale erdirilmiş bir insanın, ilerleyen süreçte işlediği bir hata sebebiyle kimliğinin zedelenmesi ve buna bağlı olarak bazı kazanımlarını bir anda kaybetmesi açısından ibret vericidir. Kendisine bahşedilen cennet yurdunu beşerî zaafı sebebiyle kaybetmesi, yukarıda bahsettiğimiz kemaliyeti muhafaza eden kodların bir anlamda zedelenmesi ve yanı sıra ısrar edildiğinde ise mevcut mükemmel kimliğin giderek kaybedilmesi anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle insanın her türlü ikaz ve nebevî irşada rağmen işlediği hata ve günahlardaki ısrarı kendi aleyhine pek çok mahrumiyeti, sıkıntı ve musibetleri de beraberinde getirmiştir. O hâlde bu kaybe-

¹⁴ "Kim bir hata veya günah işleyip de onu masum bir insanın üzerine atarsa şunu bilsin ki o büyük bir iftira ve büyük bir günah yüklenmiş olur." Nisâ , 4/112.

¹⁵ "Verdiğini çok görüp başa kakma!" Müddessir, 74/6.

¹⁶ "Ne cimrilik yap ne de savurgan ol! Sonra kınanır ve tamamen kaybedenlerden olursun." İsrâ, 17/29.

¹⁷ "Bazı insanlar vardır ki, kendileri cimrilik yaptıkları gibi başka insanların da cimri olmalarını isterler. Kim malından tasadduk etmezse bilsin ki Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Ayrıca övülmeye en çok layık olan da O'dur" Hadid, 57/24.

¹⁸ "Bazıları sadece gösteriş yapmak maksadıyla insanlara yardım ederler. Hâlbuki onlar bunun Allah'ın bir emri ve ahiret gününde de karşılığı olduğuna inanmazlar. Zaten kimin dostu şeytansa olacağı budur. Şeytan ne kötü bir arkadaştır!" Nisâ , 4/38.

¹⁹ "Ey iman edenler! Kesin olmayan bilgidен (önyargılı olmaktan) uzak durun..." Hucurât, 48/12.

²⁰ "İstedüğünüz her şeyi size vermiştik. Allah'ın nimetlerini saymak istesiniz başaramazsınız. Gerçekten insan çok zalim ve çok nankördür." İbrahim, 14/34.

²¹ "İnsan bazen iyi bir şey için dua ettiğini zanneder. Hâlbuki kötü bir şey için dua etmektedir. Zaten insan çok acelecidir!" İsrâ, 17/11.

²² "İnsan ne kadar da acelecidir ki sanki iyilik istiyormuş gibi Allah'tan kötülük ister." İsrâ, 17/11.

²³ "Bize kavuşmayı ummayanlar dünya hayatından zevk alıp ona gönülden bağlananlar ve bizim ayetlerimizden habersiz olanların varacakları yer elbette ki cehennem ateşidir." Yûnus, 10/7, 8.

dişin birtakım olumsuz uzantılarının ortaya çıkması kaçınılmazdır ve zaten öyle de olmuştur. İlk insan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva cennette kendilerine bahşedilen pek çok helal nimetin varlığına rağmen başlangıçta kendilerine yasaklanan ağacın meyvesinden şeytanın hilesi sonucu yiyerek²⁴ “itaatkâr kul” kimliğini sorunlu hâle getirmişlerdir. Böylece ilk insanın, cennet yurdunda kendisine sunulan ilâhî taksimata kanaat etmediği de ortaya çıkmıştır. Bunun akabinde insanın, yasak olan şeylere yönelmesi sonucunda zühur eden itaatsizlik her ne kadar sonradan başvurulmuş pişmanlık ve tevbe olgularıyla olumlu yönde belli bir aşamaya getirilebile²⁵ bu noktadaki kırılma, onun başlangıçta sahip olduğu nimet yurdunu, yani cenneti kaybetmesine sebep olabilmıştır.²⁶

İlk insana ait zikrettiğimiz bu hata, asıl itibarıyla kaybedilen cennet yurdunu tekrar kazanabilme yollarının bildirilmesiyle bir anlamda onun lehine telafi edilmiştir. Çünkü İlahî iradenin gayesi; yarattığı varlığı, yani kulu nu nihâi bir cezaya gark etmek değildir. Kaldı ki bir insan veya toplum kendi mükemmel fitratını ve gidişatını aksi yönde değiştirmedikçe, bu olguların Yüce Allah tarafından değiştirilmeyeceği Kur'an'da açıkça dile getirilmektedir.²⁷ Bu gerçekten hareket edersek, insana bahşedilen ve ilerleyen süreçte de yine onun tarafından kâmil iman ve salih amel olgularıyla geliştirilen bu aşkın değerlerin ilâhî bir koruma altında olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz. Öyleyse bazı surelerde ayrıntılı olarak anlatılan ve toplumları nezdinde nebevî tebligatları kabul görmeyen bazı peygamberlerin ümmetlerinin başına gelen ve birer tarihsel gönderme formunda sunulan olumsuz durumları ve ilâhî gazabı nasıl izah edeceğiz? Aslında bu sorunun cevabı yukarıda zikrettiğimiz ilâhî gerçekte bütün berraklığıyla anlatılmakta ve bu çerçevede gerçekleşen ilâhî müdahalelerin yine insanın kendi kötü amelleri sebebiyle vaki olduğu belirtilmektedir.

II. Helak Edilen Bazı Kavimler

Kur'an-ı Kerim'de anlatıldığı kadarıyla insanlık tarihi, inançsızlıkları ve

²⁴ “Nihayet şeytan ona vesvese verip şöyle dedi; ‘Ey Âdem! Sana, cennette ebedi olarak kalmanı sağlayacak ağacı ve bitmeyecek bir saltanatı göstermemi ister misin?’ Bunun üzerine (Âdem ve eşi Havva) bu ağacın meyvesinden yediler, bu sebeple ayıp yerleri kendilerine göründü ve cennet yaprağını üzerlerine örtmeye başladılar. Âdem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı.” Tâ-hâ, 20/120, 121.

²⁵ “Âdem, Rabb'inden bazı dualar öğrendi, bunlarla tevbe etti. Çünkü Allah tevbeleri çokça kabul eden ve yarattıklarına karşı merhametli olandır.” Bakara, 2/37.

²⁶ “Şeytan hem Âdem'in hem de Havva'nın yasak fiili işlemelerine sebep oldu, bunun üzerine biz de her ikisini birlikte cennetten çıkardık...” Bakara, 2/36.

²⁷ Râd, 13/11.

bu doğrultudaki kötü amelleri sebebiyle gerçek kimliklerini, diğer bir deyişle mümin olmanın gerektirdiği vasıfları kaybeden insanların başına gelen ibret verici, acıklı olaylarla doludur. Burada öncelikli olarak şunu ifade etmeliyiz ki, Yüce Allah, insan olmanın gereğini yerine getiren ve Rabb'ine nankörlük etmeyen hiçbir kuluna ceza vermemiştir. Bununla birlikte söz konusu cezaları ihtiva eden ayetler incelendiğinde, verilen her bir cezanın hem arka planında gelişen olaylar hem de aynı cezanın verilme sebepleri, tatmin edici birer gerekçe olarak muhataplara sunulmaktadır. Bu bağlamda başboş yaratılmadığı ifade edilen insanın,²⁸ tarih boyunca karşılaştığı bu türden yaptırımların sebebinin de yine kendisi olduğu şu ayetlere konu edilmektedir: *“And olsun, sizden önceki nice nesilleri, peygamberleri, kendilerine apaçık deliller getirdikleri hâlde (inanmayıp) zulmettikleri için helak ettik. Onlar zaten inanacak değillerdi. İşte biz suçlu toplumu bu şekilde cezalandırırız.”*²⁹ *“Biz, zulmetmekte olan nice memleketlerin halklarını helak ettik ve onların yerine başka toplumlar getirdik.”*³⁰

Bu ayetlerde kendilerinden üstü kapalı olarak bahsedilen toplumların kimler olduğu, başka ayetlerde daha ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Böylece hangi milletin, hangi sebeplerden dolayı ne tür cezaya müstehak olduğu açıklanarak sonraki nesillerin mümin kimliklerine sahip çıkmaları gerektiği ihsas edilmektedir. Ayrıca yanlış düşünen, yanlış hareket eden böylece kimliklerini ve kişiliklerini kaybeden insanlar nezdinde bu sayede tarihin yeniden bir kez daha tekerrürü önlenmek istenmektedir. Kur'an-ı Kerim, sözünü ettiğimiz bu kavimlerin bazılarını yeri geldiğinde değinmektedir. Mesela Hz. Nuh, kimliğini ve kişiliğini kaybetmiş insanların oluşturduğu böyle bir topluma peygamber olarak gönderildiğinde onların alaycı yaklaşımlarıyla karşılaşmış ve yaptığı nasihatler kabul görmemiştir. Bütün çabalarına rağmen kendi oğlu bile inkârcılığı tercih etmiştir. İlâhî cezaya müstahak olan bu toplumun hikâyesi anlatılırken onların acı sonlarına³¹ şöyle işaret edilmektedir: *“Nuh kavmine gelince, peygamberleri yalancılıkla itham ettiklerinde, onları suda boğduk ve bu olayı insanlar için bir ibret yaptık. Zaten zalimler için acıklı bir azap hazırlamışızdır.”*³² *“Derken onlar kendilerine hatırlatılanı unuttuklarında, (önce) üzerlerine her şeyin kapılarını açtık. Sonra kendilerine verilenle sevinip şımardıkları sırada onları an-*

²⁸ “İnsan, kendisinin başboş bırakılacağını mı sanıyor?” Kıyâme, 75/36.

²⁹ Yûnus, 10/13.

³⁰ Enbiyâ, 21/11.

³¹ Abdülvehhâb en-Neccâr, *Kasas-ı enbiyâ*, Beyrut 1406/1986, s. 30 vd.; Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ*, İstanbul 1976, c. I, s. 18.

³² Furkân, 25/37.

sızın yakaladık da bir anda tüm ümitlerini kaybedip yıkıldılar.”³³ “Hataları (küfür ve isyanları) yüzünden suda boğuldular ve cehenneme sokuldular da kendileri için Allah’tan başka yardımcıları bulamadılar.”³⁴

Şırmak, alay etmek ve küçümsemek gibi kötü huylara sahip olan Nuh kavminin büyük bir acziyet içine düştüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bir süre önce inşa edilirken alay ettikleri geminin, bölgenin her tarafını sular kaplayınca dev dalgalar arasından müminleri sahil-i selamete çıkarması, inançsızlıklarında ısrar eden bu zümrelere yapılan büyük bir cezalandırmaydı.

Hz. Nuh’un gönderildiği inançsız insanların benzeri daha birçok toplumun farklı şekillerde helak edildiklerini, farklı surelerde anlatılan peygamber kıssalarından öğrenmekteyiz. Bu çerçevede Hz. Hûd’un, Âd’ kavmi içerisindeki inançsız kitlelere yaptığı türlü nasihatler sonuçsuz kalınca yine mukadder cezanın kendilerini bulmakta gecikmediğini³⁵ görmekteyiz: “Âd kavmi ise yeryüzünde haksız olarak büyüklük taslamış, ‘Bizden daha güçlü kim var?’ demişlerdi. Onlar, kendilerini yaratan Allah’ın onlardan daha güçlü olduğunu görmediler mi? Onlar bizim ayetlerimizi inkâr ediyorlardı. Biz de onlara dünya hayatında zillet azabını tattırmak için o mutsuz kara günlerde üzerlerine dondurucu bir rüzgâr gönderdik. Ahiret azabı elbette daha rezil edicidir. Onlara yardım da edilmez.”³⁶

Aynı yolu takip eden diğer kavimlerin de akıbeti farklı olmamıştır. Aralarındaki tek fark; helak edilme şekillerindedir. Mesela Âd kavmiyle birlikte anılan Hz. Salih’in kavmi Semud’un hikâyesi de kısaca şöyle anlatılmaktadır: “Kavmi, onu yalanladı. Bunun üzerine kendilerini o malum sarsıntı yakaladı da yurtlarında diz üstü çöke kaldılar. Âd ve Semûd kavimlerini de helak ettik. Bu, onların (harap olmuş) yurtlarından size besbelli olmuştur. Şeytan onlara işlerini süslemiş ve onları doğru yoldan alıkoymuştur. Hâlbuki onlar gözü açık kimselerdi.”³⁷ “Semûd kavmi, azgınlığı sebebiyle yalanladı. Hani onların en bedbaht olanı (fesat çıkarmak için) ileri atılmıştı. Allah’ın Resulü de onlara şöyle demişti: ‘Allah’ın devesini ve onun su içme hakkını koruyun.’ Fakat onlar, onu yalanladılar ve deveyi boğazladılar. Bunun üzerine Rableri, suçlarından dolayı onları helak etti ve kendilerini yerle bir etti.”³⁸

Zikrettiğimiz bu ayetlerden anladığımız kadarıyla Semud kavmi, kendilerinin hidayeti için gönderilen Hz. Salih’in değerini anlamayan bir toplu-

³³ En’âm, 6/44.

³⁴ Nûh, 71/25.

³⁵ Neccâr, *Kasas-ı enbiyâ*, s. 49 vd.; Cevdet Paşa, *Kıssat-ı enbiyâ*, c. I, s. 19.

³⁶ Fussilet, 41/15, 16.

³⁷ Ankebût, 29/37, 38.

³⁸ Şems, 91/13, 14.

luk görünümü arz etmektedir. Çünkü hidayete ermek ve irşad olmak gibi aşkın değerlerin yanında çok daha basit olarak kabul edebileceğimiz dünyalık menfaatlerin tercih edilmesi ancak cahil toplumların karakteristik özelliğidir. Hâlbuki insan olmak başlı başına büyük bir şereftir ve böyle olduğu için de, süflî taleplere tenezzül edilmeksizin korunması gereken bir kimliktir. Kaldı ki her ne sebeple olursa olsun bu kimliği zedelemek isteyen birtakım etkenleri ortadan kaldırmak ve bu konuda takip edilmesi gereken yolu göstermekle vazifelendirilen bir peygamberden nelerin talep edilip nelerin edilemeyeceğini bilmek gerekir. Bunun için de, “kendini bilen Rabbin bilir” fehvasınca sağlam bir kimliğe ihtiyaç vardır. Bu gerçeğe karşı Semud kavmi, Hz. Salih’in tebliğini ciddiye almadığı gibi onun mucizevi olarak kendilerine tevdi ettiği deveye de gerekli ihtimamı göstermemişlerdir.³⁹ Zaten Kur’an-ı Kerim’in genel muhtevsından anladığımız kadarıyla mucize olayından sonra inkârcılar, mevcut inkârcı tavırlarında ısrar ediyorlarsa, ilâhî azap mutlak surette vakidir ve tarih boyunca da öyle olmuştur.

Tarihte cinsel sapkın olarak yaşayan ve yüz kızartıcı suçlardan birisini işleyen Hz. Lût’un kavminin hikâyesi, ilâhî azaba müstahak olan insanların nasıl olumsuz bir kimliğe ve kişiliğe sahip olduklarını anlatması açısından önemlidir.⁴⁰ Yaratılış kanunlarına karşı aykırı hareket etmenin zirvesindeki yüz kızartıcı bir fiilin mürtekipleri olan bu insanların günümüzde de sağduyulu toplumlarda tiksinti uyandıran bir güruhu teşkil ettikleri şüphesizdir. Aşağıda zikredeceğimiz ayetler bu fiili işleyenlere verilen cezayı konu edinmektedir:

“Biz Lût’a da bir hikmet ve bir ilim verdik ve onu çirkin işler yapan memleketten kurtardık. Gerçekten onlar kötü bir toplum ve Allah’ın emrinden çıkan kimselerdi.”⁴¹ “Elçiler Lût’a: ‘Korkma! Üzülme! Biz, seni ve aileni kurtaracağız. Ancak eşin hariç. O geride kalıp helak edilenlerden olacaktır. Şüphesiz biz, fasıklık ettiklerinden dolayı bu memleketin halkına, gökten bir azap indireceğiz’ dediler.”⁴²

Zikrettiğimiz bu ayetler, aynı zamanda kötü bir toplum olma yolunda gayret sarf eden hastalıklı bir ruh yapısını konu edinmektedir. Öyle ki bazen hastalıklar bulaşıcı olduğundan dolayı sağlam olanlar, hasta olanların yanına yaklaştırılmaz. Bazen de aynı hastalığın, isabet ettiği kişiyi öldürmesi mukadder olduğundan ve çevresine de aynı sonucu doğuracağından ötü-

³⁹ Neccâr, *Kasas-ı l-enbiyâ*, s. 58 vd.; Cevdet Paşa, *Kısas-ı enbiyâ*, c. I, s. 19.

⁴⁰ Neccâr, *Kasas-ı l-enbiyâ*, s. 112 vd.; Cevdet Paşa, *Kısas-ı enbiyâ*, c. I, s. 20.

⁴¹ Enbiyâ, 21/74.

⁴² Ankebût, 29/33-34.

rü, bu hasta bünyelerin itlafı kaçınılmaz bir gerekliliktir. İşte buradaki ilâhî müdahale de aynı surette tezahür etmiştir. Bu ameliyeyi sonuçları itibarıyla Hz. Musa-Hızır (a.s.) kıssasında da benzer bir örnek olarak görmekteyiz. Anne ve babasını iman çizgisinden çıkarma ihtimali bulunan bir çocuk, Hızır (a.s.) tarafından öldürülmüştür.⁴³ Günümüzde de sağduyulu insanların oluşturduğu hiçbir toplum yukarıda bahsedilen ve tamamen sapık bir yaşantı süren insanlarla aynı ortamda yaşamayı istemez. Bu bir anlamda kimliğini ve kişiliğini kaybeden bir grup insanın intihar etmesi anlamına da gelmektedir. Böyle bir topluluğun ortadan kaldırılma şekli ya da bu esnada kullanılan enstrümanlar artık gelinen böyle bir aşamadan sonra sadece birer teferruattan ibarettir.

İlâhî cezanın bazen de halklarına zulmeden hükümdarlara ve onların zulmüne ortak olanlara geldiğini müşahede etmekteyiz. Çünkü zulüm, Müslüman bir kimliğin asla kabul edemeyeceği tahripkâr bir olgudur. İslam'a göre zulmetmek yani haksızlık yapmak, cehenneme kapı aralayan çok kötü bir huydur. Öyleyse bu kötü huy, insanın ahiret âleminde karşılaşacağı ilâhî cezayı belki farklı biçimde bu dünyada yaşamasına sebep olabilmektedir. Asırlar önce Hz. Musa'ya ve beraberindekilere hak etmedikleri muameleyi reva gören Firavun'un,⁴⁴ onları yakalamak uğrunda ümitsiz çabası böyle bir akıbetle sonuçlanmıştır: *"Bunun üzerine Musa'ya, 'asan ile denize vur' diye vahyettik. Deniz derhal yarıldı. Her parçası koca bir dağ gibiydi. Ötekileri de oraya yaklaştırdık. Musa'yı ve beraberindekilerin hepsini kurtardık. Sonra ötekileri suda boğduk."*⁴⁵

İşte tarih boyunca inkârcıların, azgınlara, peygamberlere ve kutsal kitaplara düşmanlık yapanların, müminlere zulmedenlerin, açık ilâhî emirleri ısrarla ihlal edenlerin karşılaştıkları ilâhî cezalar bu şekilde; "Eden bulur." fehvasınca birer tarihsel gönderme formunda anlatılmaktadır. Dile getirdiğimiz bu tarihsel göndermelerden birisi de İsrailoğulları'na yapılmıştır. Onların, kendi kitaplarındaki asli unsurlardan birisi olan "cumartesi günü çalışma yasağına" karşı hürmetsizlik ve bu yasağı ihlalleri sonucunda çok ağır bir cezaya muhatap olmaları, ibref alınması gereken bir hadise olarak zikredilmektedir.

Burada zihinlere de şöyle bir sorunun doğması kaçınılmazdır: Acaba dinlerde ve bu çerçevede İslam ve Yahudilik'te gerçekten çalışmanın yasak

⁴³ "Böylece ikisi beraberce yollarına devam ettiler. Sonra bir çocukla karşılaştılar, o hemen oracıkta çocuğu öldürdü. (Bunun üzerine Musa) Dedi ki: 'Sen, günahsız bir cana mı kıydın? And olsun çok kötü bir iş yaptın!' Kehf, 18/74.

⁴⁴ Neccâr, *Kasas-ı enbiyâ*, s. 200 vd.; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı enbiyâ*, c. I, s. 28.

⁴⁵ Şu'arâ, 26/63-66.

olduğu bir zaman dilimi var mıdır? Varsa bunun mahiyeti nedir? Her şeyden önce “cumartesi günü çalışma yasağı” ne anlama gelmektedir?

III. İslam'da ve Yahudilik'de Çalışma Yasağı

Öncelikli olarak şunu ifade edebiliriz ki, İslam'a göre insanın dünyevî amellerinin tamamını, sonuçları itibarıyla, bir başka deyişle iyi / kötü, ya da hayırlı / şerli olmalarına göre din olgusuyla mutlak anlamda yakın bir irtibatı bulunmaktadır. Bunun için insanın, Rabb'ine olan kulluk vazifesi ve bunun gereklerinin icrası, belli bir zaman dilimiyle sınırlandırılmamıştır. Zaten bir Müslümanın meşru dünyevî işlerde çalışması hatta zamanı gelince istirahat etmesi ve uyuması bile ibadet kabul edilmiştir. Bununla birlikte onun yaşantısında zamanı ve erkânı belli olan birtakım ibadetler de yok değildir. Bu çerçevede dünyevî işlerin tamamından azade bir şekilde cemaatle ve mescitte ikame edilen cuma namazı her yönüyle istisnai bir ibadettir: “*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için ezan okunduğunda alışverişi bırakarak Allah'ı anmaya koşunuz. Bilin ki bu sizin için daha hayırlıdır.*”⁴⁶

Ashında Cuma namazı, müminlere namaz ibadetinin önemini ve özellikle bu ibadetin cemaatle icrasının ne denli kıymetli olduğunu hatırlatan bir buluşmanın adıdır. Bu ibadet aynı zamanda gündelik meşgaleye, zamanı gelince mutlak anlamda bir ara vermeyi ve önemi ne olursa olsun o andaki dünyevî işleri bir kenara bırakarak Yaratıcı'ya yönelmeyi önceleyen bir çağrının adıdır. Bu vesile ile gerektiği zaman Rabb'in rızası için dünyadan ve dünyadaki her şeyden vazgeçmeyi becerebilen bir mümin, belki de bu yönelişi sayesinde gerçek kimliğinin kendisine bahşettiği en büyük özgürlüğü tatmaktadır.

İslam'ın yanı sıra diğer bazı dinlerde de birtakım özel zamanlara mahsuben çalışma yasağı bulunmaktadır. Söz konusu bu zaman dilimleri sadece ibadete hasredilmiştir. Mesela Yahudi inancında, şabat / sabbath / yevm-i sebt / cumartesi günü çalışma yasağı bulunmaktadır. Cumartesi günü, Yahudiliğe göre Rabb'in günüdür. Rab, o gün yaratılışı bitirmiştir. Bu konuda Tekvin Kitabının 1. ve 2. bablarında bilgi verilmektedir. Yahudi geleneğine göre bugüne herkes saygı göstermelidir. Bugün bütün faaliyetler durdurulmalıdır. Bundan dolayı Yahudilik, hayatın merkezine “cumartesi yasağına riayeti” koymuştur. Kısaca bugün, istirahate, ibadete ve Tevrat okumaya tahsis edilmelidir.⁴⁷

⁴⁶ Cum'a, 61/9.

⁴⁷ Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya 2005, s. 655; Ayrıca bkz. John R. Hinnells, *The Penguin Dictionary of Religions*, New York 1984, s. 464; John Bowker, *The Oxford Dictionary of World Religions*, New York 1997, s. 829.

Yahudi haftasının yedinci günü; Eski Ahit'e göre âlemi 6 günde yaratan Yahve'nin dinlenmeye çekildiği yedinci gündür. Yahudilikte bu günün, hem dua ve ibadet hem de insanlar ve hayvanların dinlenme günü olduğu düşünülür.⁴⁸ Bu günde çalışmak, dünyevi herhangi bir iş yapmak, ateş yakıp yemek pişirmek ve benzeri işler yasaktır. Dolayısıyla bu günün sadece dua ve ibadetle geçirilmesi gerekir. Şabat, Eski Ahit'e göre Musa'ya verilen On Emir arasında yer alır. Acaba İsrailoğulları, kendi kitaplarının üzerinde önemle durduğu "cumartesi günü çalışma yasağına" her zaman riayet etmişler midir? Yoksa bu yasağı birtakım dünyevi kaygılar ya da hevesler sebebiyle ihlal mi etmişler? Eğer böyle yapmışlarsa akıbetleri ne olmuştur?

IV. Cumartesi Çalışma Yasağının İhlâli ve Tarihî Arka Plan

İsrailoğulları'nın öteden beri dünya malına olan aşırı düşkünlükleri bilinmektedir. Onların bu konudaki zafiyetleri kimliklerinin her defasında zedelenmesine sebep olmuştur. Dünya malına aşırı düşkün olmak aynı zamanda bir başka olumsuz huy olarak kabul edilen cimriliği de beraberinde getirmektedir. Mesela Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettiği zaman burada Müslümanlar arasında bir kardeşlik antlaşması yapmıştı. Buna göre Medineli her bir Müslüman, evini ve yiyeceğini geçici bir süre Mekkeli bir başka Müslüman ile paylaşacaktı ve öyle de olmuştu. Ancak burada meskun olan Yahudiler, Müslümanların arasındaki bu dayanışmayı bozmak için sahip oldukları zihniyetin bariz bir yansıması olarak, Medineli ensara (muhaçirlere ev sahipliği yapan Medineli Müslümanlara) şöyle demişlerdi: "Mal-larınızı bu insanlara (Mekkeli muhacir Müslümanlara) vermeyiniz. Eğer böyle yapmaya devam ederseniz, sahip olduğunuz şeyler elinizden çıkacak ve fakir olacaksınız." Onların bu sözleri üzerine yüce Allah şu ayet-i kerimeyi indirmişti:⁴⁹ "Onlar hem cimrilik yapan, hem de insanlara cimriliği önerenlerdir. Yine onlar, Allah'ın lütfundan kendilerine ihsan ettiğini, insanlardan esirgeyenlerdir. Böyle olmalarından dolayı biz, kendilerini hor ve hakir edecek bir azaba uğratacağız."⁵⁰

Bu zihniyetteki insanların asırlar öncesinde de yine açık ilahî emir ve ya-

⁴⁸ Şabat Günü'nü tutmalısınız, çünkü sizin için kutsaldır. Kim onun kutsallığını bozarsa, kesinlikle öldürülmeli. O gün çalışan herkes halkın arasından atılmalı. Altı gün çalışılacak; ama yedinci gün Rabb'e adanmış şabattır, dinlenme günüdür. Şabat Günü çalışan herkes kesinlikle öldürülmelidir (Tevrat, Mısır'dan Çıkış, XXXI, 14, 15).

⁴⁹ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nüzûl*, thk. Kemal Besyûni Zağlûl, Beyrut 1411/1991, s. 157. Ayrıca bkz. Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, Beyrut 1936, c. II, s. 208.

⁵⁰ Nisâ, 4/37.

saklara karşı dünya malını tercih ettiklerini, hem Kur'an-ı Kerim'den hem de konuyla ilgili tarihi vesikalardan öğreniyoruz. Bu çerçevede zikredeceğimiz ve bazı ayetlerde "cumartesi halkı" ibaresi ile kendilerine değinilen insanların hikâyesi bariz bir örnektir. Abdullah b. Abbas'dan rivayet edildiğine göre bu ayetlere konu edilen insanlar, ashab-ı sebt denilen, "cumartesi günü çalışma yasağına" aldırış etmeyen ve bu yasağı çiğneyen İsrailoğulları'ndan bir gruptur. Hz. Davud'un, peygamber olduğu dönemde yaşayan bu insanlar, Medine ile Şam arasındaki sahil boyunda yer alan ve Eyle kasabası denilen bir yerde balıkçılık yapmaktaydılar. Bunlara başlangıçta, "cuma" kutsal bir gün olarak tayin edilmiş ancak kendileri buna itiraz ederek "cumartesi gününü" tercih etmişlerdi.⁵¹ Bunun üzerine cumartesi günü onlar için kutsal bir gün olarak tayin edilmişti.⁵² Ayrıca haddi aşmayarak bu gününün yasağına hürmet etmeleri hususunda Yüce Allah kendilerinden söz de almıştır.⁵³ Böylece İsrailoğulları cumartesi gününe has olan bazı emir ve yasaklar sadedinde ilâhî bir denemeye tabi tutulmuşlardır. Yapmaları gereken şey; çalışmanın yasaklandığı bu zaman dilimini tamamen ibadete ayırmak ve öngörülen yasaklara riayet etmektir.⁵⁴ Zaten bu emir ve yasaklar, yukarıda da değindiğimiz üzere onların kendi kitaplarında da bulunmaktaydı.

Söz konusu bu insanların yaşadığı Eyle kasabası sahiline cumartesi günü balıklar mucizevî olarak çokça gelir ancak diğer günler buradan uzaklaşırlardı. Kasaba halkından bazıları bu durumu fark edince sahilde birtakım havuzlar inşa ettiler ve bu havuzları bazı kanallar yoluyla denize bağladılar. Bunu takiben cumartesi günü bu kanallardan geçerek havuzları dolduran balıkları bir sonraki gün yakaladılar ve bu işi âdet hâline getirmişler-

⁵¹ Hz. Peygamber bu konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: "Bizler en son ümmetiz. Fakat kıyamet gününde herkesin önünde bulunan ilk ümmet olacağız. Tabii ki önceki ümmetlere daha önce kutsal kitaplar verilmişti. Hatta bizim kutsal olarak idrak ettiğimiz cuma günü onlar için de mübarek bir gün olarak tayin edilmişti. Bundan dolayı kendilerine bu güne saygı göstermeleri emredilmişti. Ancak onlar cuma gününü, kutsal gün olarak kabul etmediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, bu günü bizlere lütfetti. Dolayısıyla diğer ümmetler, kutsal günler konusunda bizlere tâbidirler. Yahudilerin kutsal günü yarındır (cumartesi), Hristiyanların kutsal günü ise yarından sonradır (pazar). (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1401/1981, c. II, s. 243, 449; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiü's-sahih*, İstanbul 1401/1981, "Cuma",1; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen*, İstanbul 1401/1981, "Cuma", 1.

⁵² "Cumartesi günü çalışma yasağı sadece o yasağın uygulanması hususunda ayrılığa düşenlere emredilmiştir. Şurası bir gerçek ki Rabb'in, kıyamet günü onların ihtilaf ettikleri hususta hükmünü verecektir." Nahl, 16/124.

⁵³ "...Cumartesi günleri sınırı aşmayın dedik ve kendilerinden söz aldık." Nisâ, 4/154.

⁵⁴ Ebu'l-Berakât Abdullah b. Mahmud en-Nesefî, *Medâriku't-tenzil ve hakaiku't-tevil*, İstanbul 1984, c. I, s. 53.

di.⁵⁵ İlâhî bir emrin bu şekilde hile ile ihlâl edilmesi, muhatapları açısından kötü sonuçlara sebep olan ibret verici bir hadise olarak zihinlerdeki yerini hâlâ muhafaza etmektedir. Üstelik bu insanlar yaptıkları işin yasak olduğunu söyleyerek kendilerini uyarılara da aldırış etmemişlerdi. Aksine meşru bir iş yaptıklarını zannederek bundan dolayı başlarına herhangi bir musibetin gelmeyeceğini iddia etmişlerdi.

Böylece İsrailoğulları, bir taraftan hileye başvurarak diğer taraftan da yaptıklarını mübah görerek Yüce Allah'ın kesin yasağını kendi düşünceleri doğrultusunda ihlâl ettiler. Onların bu taşkınlıkları ve kendilerine tevdi edilen kutsal sorumluluğa karşın dünyevileşmekteki ısrarları, sonunda karşılıksız kalmamış ve bu eylemlerinden dolayı kendileri ilâhî irâde tarafından maymun suretine büründürülerek cezalandırılmışlardır.⁵⁶ Zikredeceğimiz şu ayet, söz konusu hadiseyi ve sonucunu tarihsel bir gönderme formunda anlatmaktadır: “İçinizden Cumartesi günü azgınlık edenleri (yani bu güne münhasır çalışma yasağını ihlâl edenleri) tabii ki biliyorsunuz. ilâhî emre karşı gelen bu insanlara aşağılık maymunlar olun dedik.”⁵⁷

Abdullah b. Abbâs, bu ayetlerin açıklanması sadedinde Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: “Yüce Allah, cumartesi yasağına riayet etmeyenleri maymun şekline çevirdi. Bu yaratıklar üç günden fazla yaşamadılar. Bu süre içerisinde herhangi bir şey yemediler, içmediler ve üremediler. Dolayısıyla kendilerinden sonra nesil bırakmadılar.”⁵⁸ “Allah bir toplumu ortadan kaldırmak veya onlara azap etmek istediğinde onlardan geriye nesil bırakmaz.”⁵⁹

Bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere yukarıdaki ayette anlatılan maymunlaştırma hadisesinin muhatapları; malum ilâhî yasağı ciddiye almaya-

⁵⁵ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1408/1988, c. I, s. 470; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud el-Beğavî, *Meâlimü't-tenzil*, Riyad 1417/1997, c. I, s. 104; Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, Beyrut tsz, c. I, s. 149; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 1417/1997, I, 540; en-Nesefî, *Medâriku't-tenzil*, c. I, s. 53; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*, Beyrut 1418/1998, c. I, s. 142; Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, İstanbul trz., c. I, s. 179.

⁵⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, c. I, s. 471; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 149; Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. I, s. 541; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*, c. I, s. 142; Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, c. I, s. 179.

⁵⁷ Bakara, 2/65.

⁵⁸ el-Beğavî, *Meâlimü't-tenzil*, c. I, s. 104; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm*, c. I, s. 142; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, c. I, s. 84; Ahmed Mustafa el-Merağî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Kahire 1974, c. I, s. 119.

⁵⁹ Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiü's-sahih*, İstanbul 1401/1981, “Kader”, 32, 33.

rak esasen onu kendi hevâları doğrultusunda itibarsızlaştıranlardır. İlahî emir ve yasaklar ne olursa olsun, bitip tükenmek bilmeyen bir hırsla yiyecek peşinde koşan bu insanlar, zaten bu tavır ve davranışlarıyla kimliklerini bizatihi yine kendileri değiştirmiş ve maymun iştahlı bir gürûha dönüşmüşlerdir. İlahî adalet ise, onların edindiği “gayri insani” kimliği sadece belirgin bir hâle getirmiş ve kendilerini maymun suretli birer varlığa dönüştürmüştür, diğer bir deyişle mesh⁶⁰ etmiştir. Aynı olayın daha ayrıntılı olarak

⁶⁰ Mesh: Bir varlığın yaratılıştan sahip olduğu fiziksel özelliklerinin ve ahlakının bozulması, bunların asli şekillerinin dışındaki bir yapıya dönüşmesi gibi anlamlara gelmektedir. Bazı müfessirler meshi iki kısma ayırırlar: Birincisi, ara sıra gerçekleşen ve insanın fiziksel yapısıyla ilgili olandır. İkincisi insanın ahlakıyla ilgili olup her zaman meydana gelebilecek bir değişikliği ifade etmektedir. Böyle bir durum gerçekleştiğinde insanın huyu başka bir huya, mesela bazı hayvanların huyuna dönüşmektedir. Örnek verecek olursak: çok hırslı olmakta köpeğe, oburlukta domuza, kavga ve kabalıkta öküze benzemektedir. Şu ayetler bu fikri desteklemektedir: “*De ki: 'Allah katında, bunlardan daha şiddetli bir cezayı hak edenleri size söyleyeyim mi? Onlar Allah'ın lanetledikleridir; onlar Allah'ın gazap ettikleridir ve şeytani güçlere tapmışlar için Allah'ın, maymuna ve domuza çevirdikleridir. Bunların durumu en kötü olanlar ve doğru yoldan daha da fazla sapanlardır.'*” (Mâide, 5/60). “*Eğer dileseniz oldukları yerde onların şekillerini değiştirirdik. Böylece ne ileri, ne de geri gitmeye güçleri yeterdi.*” (Yâsîn, 36/67). (Bkz. er-Rağîb el-İsfehâni, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, Beyrut 1422/2001, s. 471). İnsanların şekillerinin ve özellikle yüzlerinin değiştirilmesi bir başka ayete şöyle konu edilmektedir: “*Ey Ehl-i Kitap! Biz, birtakım yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden yahut onları 'cumartesi adamları' gibi lanetlemeden önce (davranarak) size gelenleri doğrulamak üzere indirdiğimiz Kitab'a iman edin; Allah'ın emri mutlaka yerine gelecektir.*” (Nisâ, 4/47).

Herhangi bir hayvanın özelliği eğer bir insana sirayet eder, onu kuşatır ve onun karakteri hâline gelirse artık bu aşamadan sonra o hayvan ile bu insan, karakter ve sıfat yönünden aynı varlığı temsil ederler. İşte bunun benzeri olarak cumartesi yasağını ihlal edenler, kendi düşünceleri doğrultusunda ve hileye başvurarak haramı helal kabul etmişler ve bu yanlış mantık kurguları sebebiyle ilahî cezaya maruz kalmışlar, sonunda maymun suretine çevrilmişlerdir. Çünkü yaratılıştaki farklı olmalarına rağmen maymunun taklitçiliği, oburluğu ve diğer bazı özellikleri insanın özelliklerine benzemektedir. Mezkur yasağı, hileye başvurarak çiğneyen bu insanların asli suretleri, işledikleri günahlarına paralel olarak maymuna çevrilmiştir. (Bkz. el-Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vîl*, c. V, s. 212). Bu hususa merhum Muhammed Hamdi Yazır da şöyle işaret etmektedir: “Gerçi hakikate nazaran, suretçe değişiklik manevi değişimden daha müşkül ve daha mühim değildir. İnsanlık şiarlarının sönüğü bir beden dış yüzüyle dahi maymun suretini alıvermesi, iyi düşünülürse, hemen hemen normal bile görülebilir. Allah korusun, çeşitli hastalıklar ile kılığını değiştirmiş nice bedenlere tesadüf edilmiştir” (Bkz. Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979, c. I, s. 379). Mesh olayının imkânını dile getiren bu açıklamaların da ötesinde bizlere gelen nebevî haberler, söz konusu olayının şeklen gerçekleştiği yönündedir. Mesela Hz. Peygamber, kendisine pişirilerek ikram edilen bir kertenkeleyi yememiş ve bunun sebebinin de şu sözleriyle açıklamıştır: “İsrailoğulları'ndan bir grup insan kayboldu. Ben bu kertenkelenin o gruptan olabileceğinden endişeleniyorum...” (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. IV, s. 196). Zikredeceğimiz şu hadis de aynı gerçeği ifade etmektedir: İsrailoğulları'ndan bir topluluk mesholunarak, (şekilleri değiştirilerek) insanlık ailesinden silinmiştir. O insanların hangi suçu irtikâp ettikleri bilinmiyor. Onların fareye dönüştürüldüklerini zannediyorum. Bakın! Farenin önüne deve sütü bıraksanız onu içmez, buna karşın koyun sütü bıraksanız içer.” (el-Buhârî, “Bed'ü'l-Halk”, 15; Müslim, “Zühd”, 61).

anlatıldığı şu ayetler ise, bidayette mükemmel bir kıvamda yaratılan insanın ilerleyen süreçte bu türden bir cezaya uğratılma sebebini izah eden gerekçe niteliğindedir: “*Ey Resulüm! Bir de onlara deniz kıyısındaki kasaba halkının başına gelen musibetlerin neler olduğunu sor bakalım! Bu kasaba halkı, ‘cumartesi günü çalışma yasağını’ ihlal ederek haddi aşmışlardı. Balıklar cumartesi günü sahile akın ediyorlardı, diğer günlerde gelmiyorlardı. İşte biz, bu kasaba halkını, günaha girmelerinden dolayı böyle imtihan ediyorduk. Onlardan bir topluluk (yapılan şeyin yanlışlığını anlatan diğer bir topluluğa şöyle dedi): ‘Allah’ın helak edeceği ve şiddetli bir azaba uğratacağı bu insanlara niçin nasihat ediyorsunuz?’ Onlar da, ‘Belki bu insanlar, Rabbinize tevbe eder ve O’nun yasaklarını ciddiye alırlar.’ diye cevap verdiler. Zamanla bu insanlar kendilerine yapılan nasihati unuttular. Bunun üzerine biz de onların arasında bulunan ve nasihat eden insanları kurtardık, azgınları ise işledikleri günahları sebebiyle çok zorlu bir azaba düşürdük ve onlara: ‘Aşağılık maymunlar olunuz.’ dedik.”⁶¹*

Bu ayetlerde yer alan, “*aşağılık maymunlar*” ibaresi söz konusu insanların bedenlerindeki bir şekil değişikliğini mi, yoksa, ahlaki bakımdan bir çöküntüyü mü ifade etmektedir? Müfessirlerin büyük bir çoğunluğu, bu insanların yaptıkları azgınlığa paralel olarak ve bunun akabinde gelen ilâhî cezaya binaen onların şeklen / sureten maymuna dönüştüklerini ifade etmektedirler. Ancak Abdullah b. Abbas’ın öğrencisi olan Mücahid b. Cebr ve onu destekleyen müfessirler, burada söz konusu edilen cezalandırmanın şeklen olmaktan ziyade, manevî yönden, bir başka deyişle ahlaken gerçekleştiği, dolayısıyla bu azgınların ahlaken maymuna benzedikleri⁶² görüşündedirler. Yine Mücahid b. Cebr’e göre, mesh kelimesi; damgalamak ve mühürlemek anlamında olup kalplerin maymuna dönüştürülmesi demektir. Bu tıpkı Kur’andaki şu ayetin ifade ettiği mecaza da benzer: “*ağır kitap-*

⁶¹ Arâf, 7/163-166. İncelediğimiz bu ayetler, “cumartesi çalışma yasağını” ihlal eden İsrailoğulları’nın yaşadığı Eyle kasabası halkını, mezkûr ihlal konusundaki tavırları bakımından üç gruba ayırmaktadır. Birinci grup; ilahî yasakları çekinmeden ve açıkça ihlal edenlerden oluşmaktadır. İkinci gruba dâhil olanlar ise ilahî emir ve yasakları çiğnemeyen, ancak bu türden ilahî kurallara saygısızlık yapanlara da engel olmayanlardır. Bunlar aynı zamanda yasaklara saygısızlık edenlere de nasihatini gereksiz olduğunu söyleyenlerdir. Üçüncü grup ise; ilahî emir ve yasaklar konusunda tavizsiz yaşamayı şiddetle önceleyen insanların oluşturduğu mükemmel bir cemaattir. (Farklı ifadelerle daha geniş bilgi için Bkz. el-Beğavi, *Meâlimu’t-tenzil*, c. III, s. 293; ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, c. II, s. 172; Fahrüddin er-Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb*, c. V, s. 392; es-Suyutî, *ed-Durru’l-mensûr*, c. III, s. 588; el-Kâsimî, *Mehâsinü’t-te’vil*, c. V, s. 212, 213).

⁶² Kadı Nasıruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vil*, Beyrut 1420/1999, c. I, s. 67; Kâsimî, *Mehâsinü’t-te’vil*, c. I, s. 323; Süleyman Ateş, *Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, c. I, s. 179.

lar taşıyan eşekler gibi” (Cum’a, 62/5). Dolayısıyla burada bir mecaz söz konusudur. Mücahid b. Cebir, bahsi geçen insanların şekil itibarıyla maymun olamayacakları yönündeki görüşünü ayrıca şöyle izah etmektedir: “Normal bir insan, görülen şekil ve vücut yapısından ibarettir. Eğer Allah, mevcut bu yapıyı bozup onun üzerine maymun inşa ederse esasen burada yapılan şey; insanın yok edilip maymunun yaratılmasından ibarettir. Öyleyse burada üzerinde durulan husus; insan suretinin meshedilmesi yani dönüştürülmesi değildir. Kısaca burada iki fiil vardır: Birincisi insanı yok etmek, ikincisi maymunu-yeniden yaratmaktır. Diğer taraftan eğer insanın maymuna dönüştürüldüğü fikrini kabul edersek, o zaman dünyada gördüğümüz her maymunun hatta her köpeğin akıllı birer insan olduklarını kabul etmemiz gerekir. Bu da insanları, dünyada gördükleri şeyler hakkında şüpheye sevk eder. Dolayısıyla ilgili ayetlerde kastedilen olay, kalplerin değiştirilmesi ve ahlakın maymunlaştırılmasıdır.” Fahrüddin er-Râzî, Mücahid b. Cebr’in bu fikrine katılmayarak şöyle demektedir: “İnsanın görünen vücudu sürekli aynı kalmaz. Şişman bir insanın zamanla zayıfladığı da görülmüştür. Öyleyse insanı meydana getiren cüzler zamanla değişebilir. O hâlde insan bedenine zamanla zayıflık, şişmanlık vb. birtakım değişiklikler sirayet edebiliyorsa bunların aynı bedende kalmaları ve o bedeni değiştirmeleri imkânsız değildir. İşte biz bu olaya mesh diyoruz. Meshin caiz olabileceği yolundaki kanaatimizin delille desteklenmesi durumunda ayetin zahire hamledilmesi mümkün olacaktır.”⁶³

Mezkûr ayetlerde söz konusu edilen maymunlaştırma hadisesinin ahlaken gerçekleştiğini savunan merhum M. Hamdi Yazır ise kısaca şunları söylemektedir: “Bu ayetlerde hayvan şekilleri içinden özellikle maymun suretinin zikredilmesi, muhtemelen manevi meshin ehemmiyetine bir delil gibidir. Aslında insan ile maymun arasındaki gerçek fark, yalnızca bir kıl, bir kuyruk farkından ziyade akıl, mantık, huy ve ahlak farkıdır. Maymunun en önemli özelliği taklit hissinin gelişmiş olmasıdır. Buna karşın onun en küçük bir mantık ilişkisi göstermesi mümkün değildir. İşte manevi dünyası meshe uğramış olan insanlar da böyledir: Onlar kör bir taklitten başka bir şey yapamaz ve hayvanî duygularından öteye geçemezler. Bir bakıma insan gibi görünürler, hakikatte ise maymundan başka bir şey değildirler.”

Gelinen bu noktada maymunun iki önemli özelliği tebellür etmektedir. Bunlardan birincisi; onun taklitçi bir hayvan olmasıdır. İkinci özelliği ise; obur, açgözlü ve midesine düşkün olmasıdır. Diğer taraftan maymunun şursuz taklitçi bir hayvan olduğunu göz önünde bulundurursak, cumartesi

⁶³ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, c. I, s. 541.

yasağını ihlâl edenlerin, sıradan, basit dünyevî kaygılarla başta iman olmak üzere dinî düşünce ve yönelimlerinde derinlikli bir konuma ulaşamayacakları aşikârdır. Onlar öteden beri atalarından gördükleri âdetler üzere yaşayan ve bunlara sıkı sıkıya bağlı kalan, manevi değerlere gereken özeni göstermeyen dünyevileşmiş kişilerdir. Öyleyse bu tip insanların fiziksel olarak değil manevi olarak maymunlaştıklarını kabul etsek bile bu konum, onların hakikat karşısındaki tavırları açısından çok farklı bir durum arz etmemektedir. Yani her iki durumda da onlar zaten maymun gibidirler. Kaldı ki apaçık nassın / ayetin bulunduğu bir hususta sadece tabîinden bir müfessirin yorumuna dayanarak zorlama tevillerle söz konusu insanların sadece ahla-ken maymunlaştıklarını söylemek isabetli bir görüş olmasa gerektir. Bu cezalandırmanın şeklen vaki olması; hem zikrettiğimiz ayetlerin hem de sahih hadislerin ilan ettiği bir gerçekliktir. Dolayısıyla bu cezalandırma olayı, Yüce Allah'ın kudretini gösteren bir mucizedir. Kaldı ki yukarıda mealini kaydettiğimiz Bakara suresinin 65. ayetini takip eden şu ibareler, mezkûr cezalandırmanın / şeklen maymunlaştırmanın nihayet bulmaksızın bugün de devam ettiğini açıkça belirtmektedir: “... *Bunu hem o zaman yaşayıp bu suçu irtikâp edenlere hem de onlardan sonra yaşayan (aynı suçun mürtekiplerine) bir ceza ve ilâhî emirleri ciddiye alanlara da bir ibret vesikası yaptık.*”⁶⁴

Zikrettiğimiz bu ayetin günümüzde de müşahede edebileceğimiz pek çok uzantısı bulunmaktadır. Bir zamanlar insanlara bahşedilen bazı nimetlerin tekrar elden çıktığı ve hatta onların aksi yöndeki istenmeyen birtakım şeylerle yer değiştirdiği sıklıkla karşılaşılan bir gerçekliktir. Dile getirdiğimiz bu hususa, birkaç örnekle kısaca işaret etmek istiyoruz.

V. Kıymeti Bilinmeyen Güzelliklerin Geri Alınması

Güzelliklerin kıymetinin bilinmemesi durumunda ilâhî cezanın mukadder olduğu ve bahşedilen türlü güzelliklerin Yüce Allah tarafından nankör muhataplardan geri alındığı bilinen bir gerçektir. Mesela, kendilerine gönderilen vahiylerle gereken değeri vermemeleri sebebiyle İsrailoğulları'nın dimağlarından aynı vahiylerin (Zebur metinlerinin) silinmesi bu kabildendir.⁶⁵ Benzer şekilde günümüzde bazı hafızların ilerleyen süreçte Kur'an tilâvetine ilgisiz kalmaları neticesinde hafızlıklarını kaybetmeye başlamaları çoğumuzun şahit olduğu acı bir gerçektir. Buna benzer olarak herhangi bir sureyi veya ayeti ezberlediği hâlde ona karşı ilgisiz davranarak okumayanların da aynı akıbete düşer oldukları da sıklıkla dile getirilen diğer bir husustur.

⁶⁴ Bakara, 2/66.

⁶⁵ Furkân, 25/18.

Zamanımızda münkirlikleriyle tanınan bazı insanların özellikle yaşlılık çağındaki çehrelerinin maymunu andırıldığına şahit olmaktayız. Dilimizde kullanılan “nur yüzlü” ibaresi, herhalde bahsettiğimiz maymun görünümü bu insanlara bir aksu’l-amel olarak kullanılmış olsa gerektir. Eğer bir insan, kendisine bahşedilen “ahsen-i takvim / mükemmel varlık vasfına değer vermeyip süfli şeylerle bu özelliğini zedeliyorsa işte o zaman Yüce Allah, o insana verdiği bu güzelliği almış ve ona layık olan süfli bir vasıf vermiştir. Burada kendilerinden bahsettiğimiz insanlar, ilâhî yasaklara aldırış etmeyerek ağgözlü bir tavırla sanki hiç doymayacaklarmış gibi sadece yiyecek peşinden koşanlardır. İşte onların bu özelliği en çok maymundaki olduğu için ilâhî adalet, kendilerini maymunlaştırılmış ve onları gerçek konularına irca etmiştir.

Pek çok peygamber kıssasını anlatan Kur’an pasajları incelendiği zaman, iman etmeyi, peygamberlerinden mucize gösterme talebine bağlayan nice kavimlerin, gerçekleşen mucizelere rağmen inançsızlıklarında ısrar etmeleri sebebiyle helak edildiklerini öğrenmekteyiz.⁶⁶ Çünkü bu insanlar, Yüce Allah tarafından muhatap alınmalarının kendilerine sağladığı kıymeti takdir edememişler, bir anlamda O’nunla yaptıkları antlaşmaya sadık kalmamışlardır. Dile getirdiğimiz bütün bu gerçekler, insanlık tarihi boyunca ve günümüzde kıymeti bilinmeyen her güzelliğin bir şekilde ilâhî irade tarafından ceza olarak muhataplardan geri alındığını göstermektedir.

Sonuç

İnsanın mükemmel bir kıvamda yaratılması ve ona bahşedilen bütün güzelliklerin devam edebilmesi Kur’an-ı Kerim’de birtakım aşkın değerlere bağlanmıştır. Tîn suresinde belirtildiği üzere bunların başında da iman ve salih amel olguları gelmektedir. İnsanlık tarihi boyunca bu çerçevede yapılan ilâhî çağrı ne yazık ki değişik coğrafyalardaki pek çok muhatap nezdinde çoğunlukla mâkes bulamamıştır. Bununla da kalmayan bazı insanlar, peygamberler eliyle yapılan çağrılarını ve bunların uzantılarını, kendi düşünceleri, dünyevî kaygılar ya da birtakım şeytanî kurgularla değiştirip başkalaştırarak bertaraf etmeyi yeğlemişlerdir. ilâhî emirler ve yasaklar karşısında açık bir isyanın belki de sebep olabileceği daha büyük cezalardan sıyrılmayı hedefleyen bu küçük hesaplar tutmamış, ilâhî irade, kendi sınırını ve haddini bilmeyen dolayısıyla mevcut ilâhî bildirimlere şekil vermek isteyen bu zümreleri ummadıkları bir şekilde cezalandırmıştır. İşte bu zümrelerden birisi de tarihte “cumartesi günü yasağını” ihlâl eden İsrailoğulları’dır.

⁶⁶ Bkz. Hüd, 11/15, 16; Furkân, 25/37; Ankebût, 29/37, 38.

Bu insanlar ilâhî bir bildirimle belirlenen mezkur yasağı kendi düşünceleri doğrultusunda yeniden şekillendirerek ihlal etmişlerdir. Bu çerçevede kendi kasabalarının sahiline cumartesi günü bolca gelen balıkları o gün havuzlarda toplayarak bir sonraki gün yakalamışlar ve böylece kendilerine tevdi edilen dinî bir kuralı basite alarak itibarsızlaştırmışlardır. Bu tavırlarıyla onlar, dünyevileşen vicdanlarını ve kararın kalplerini tatmin etmeyi hedeflemişler ancak bunun kendilerine hiçbir faydası olmamıştır. İnsan olmanın ve dahası vahye muhâtap kılınmanın sağladığı üstünlüğün kıymetini takdir edemeyen bu insanlar, hiç beklemedikleri bir zamanda ilâhî müdahaleye maruz kalmışlardır. Şöyle ki; onların dünyada icra ettikleri fiilleri esasen maymunların hareketlerine ve tavırlarına benzediği için neticéde kendileri de taklit ettikleri maymun şekline dönüştürülmüşler ve sonuçta kimliklerini ve kişiliklerini kaybetmişlerdir.

Cumartesi çalışma yasağını hileli bir şekilde delmeye çalışan mezkur insanların zamanımızdaki benzerleri olan birtakım zümreler de aynı şekilde ilâhî emir ve yasakları “hile” formuyla değiştirmeyi ve kendi düşünceleri doğrultusunda inşa ettikleri küçük dünyalarında yeni bir dinî sistem oluşturmayı hedeflemektedirler. Onlar birtakım haramlara yeni ve başka kılıflar biçerek Yüce Allah'ın vazettiği açık sorumluluklardan kurtulmayı istemektedirler. “çağımızın zorunlu gerekleri” şeklinde her insana göre değişkenlik arz eden bu türden bahaneler, muhataplarının sayısı kadar türedi dinî kuralı da beraberinde getirmektedir. Hâlbuki İslam, revizyonlara müsaade etmemektedir, çünkü onun; son, ekmel ve evrensel bir din oluşu bunu gerekli kılmaktadır. Ayrıca Yüce Allah'ın koruması altında olan İslam, bu türden maskeli, hileli oluşumlara ve çabalara müsaade etmemektedir. İnsanın yaratılışı hususunda, ilâhî bildirimlerin aksine, tamamen maddeci bir anlayışla hareket ederek onun evrim sonucu bugünkü şeklini aldığını iddia edenlerin varlığı malumdur. Bunların ülkemizdeki taklitçilerinin, söz konusu iddialarına delil olarak yayınladıkları yarı insan yarı maymun şeklindeki kafatası resimlerinin varlığı, esasen Kur'an'ın mucizevî ve hak bir kitap olduğunun delilidir. Çünkü Yüce Kur'an, çalışmamız esnasında da izah ettiğimiz üzere ilâhî emir ve yasaklara değer vermeyen, dünyevileşmekte sınırlı tanımayan ve bu sebeple suretleri maymuna dönüştürülen birtakım insanların varlığından zaten bahsetmektedir. Yüce Allah'ın yaratma sıfatına uygun olarak bu maymunlaştırma olayının tarihin her döneminde olması mümkündür. Belki de bahsettiğimiz resimleri yayınlayanlar, farkına varmasalar da, Kur'an'ın mucizevi bir kitap olduğunu teyit etmişlerdir. Bir zamanlar Hz. Musa'nın, zalim Firavun'un sarayında büyümesini sağlayan ve böylece bu inançsız kişiyi (Firavun'u), dinine yardım ettiren Yüce Allah, ta-

bii ki aynı yolu takip eden çağımızın bazı gafillerine bu türden şeyleri yaptırma da kâdirdir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1401/1981.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ*, İstanbul 1976.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, İstanbul trz.
- Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya 2005.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud, *Me'âlimü't-tenzil*, Riyad 1417/1997.
- el-Beydâvî, Kadı Nasıruddîn Ebû Said Abdullah b. Ömer, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-tevil*, Beyrut 1420/1999.
- Bowker, John, *The Oxford Dictionary of World Religions*, New York 1997.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiü's-sahih*, İstanbul 1401/1981.
- Hinnells, John R., *The Penguin Dictionary of Religions*, New York 1984.
- İbn Hişâm Ebu Muhammed Abdülmelik el-Himyârî, *es-Siratü'n-nebeviyye*, Beyrut, 1936.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Beyrut 1418/1998.
- el-İsfehânî, Rağîb, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, Beyrut 1422/2001.
- el-Kâsîmî, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-tevil*, Beyrut 1418/1992.
- Kitab-ı Mukaddes, çev., Komisyon, İstanbul 1980.
- Kur'an-ı Kerim (Metin).
- el-Merağî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-merâğî*, Kahire 1974.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiü's-sahih*, İstanbul 1401/1981.
- en-Neccâr, Abdulvehhâb, *Kasasu'l-enbiyâ*, Beyrut 1406/1986.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali, *es-Sünen*, İstanbul 1401/1981.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berakat Abdullah b. Mahmud, *Medâriku't-tenzil ve hakaiku't-tevil*, İstanbul 1984.
- er-Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 1417/1997.
- es- Suyûtî, Abdurrahman Celâluddîn, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsiri'l-mensûr*, Beyrut 1414/1993.
- et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an tevilî âyi'l-Kur'an*, Beyrut 1408/1988.
- el-Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbâbu'n-nüzûl*, thk. Kemal Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1411/1991.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dinî Kur'an Dili*, İstanbul 1979.
- ez-Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-tevil*, Beyrut trz.